

Vabastajad või vallutajad?

Siseasjade Rahvakomissariaadi Tartu Linnaosakonna tegevusest 1944. aastal

Pearu Kuusk

■ 1944. aasta sõjasündmustega ning esma-
joones Eesti vallutamise ja/või vabastami-
sega seonduvad küsimused aktualiseerisid
kiiresti 2007. a. Tallinna pronkssõduri monu-
mendi teisaldamise tõttu. Kuigi Jüri Uluotsa
tegevus, Otto Tiefi valitsuse moodustamine,
septembris 1944 Pika Hermannini tornis lehvi-
nud sinimustvalge lipp ning uus Nõukogude
okupatsiooniaeg on küllaldased argumendid
Punaarmee vabastusjuttude lõpetamiseks,
ei ole need vahest isegi peamised põhjused,
miks pea kõigil eestlastel tekib tõrge punaar-
meelaste nimetamisel vabastajateks. Hoopis
olulisemate teguritena tuleb siinkohal esile
tõsta kohe 1944. aasta sügisel alanud poliitilisi
repressioone ning eriti Nõukogude võimu
esindajate kuritegevust järgnevatel sõjakuu-
del. Võrdluses 1944. aasta rinde- ja lahingu-
lugudega on viimatinimetatud teemadering
pälvinud nii uurijate kui avalikkuse poolt seni
tagasihoidlikumat huvi.¹

Käesolevas artiklis on vaatluse all 1944.
aasta sügisel Tartu linnas ja maakonnas rinde
üleliikumise järel valitsenud olukord. Peamise
allikmaterjalina on seejuures kasutatud Riigi-

arhiivis leiduvat Eesti NSV Siseministeriumi
dokumentatsiooni, esmajoones Eesti NSV Si-
seasjade Rahvakomissariaadi (SARK) Tartu
Linnaosakonna² 1944. a. aruandlust. Olulist
lisateavet valitud teemale pakkusid ka riikliku
julgeolekukomitee ja Eestimaa Kommunistli-
ku Partei Keskkomitee (EKP KK) arhiivifon-
dide materjalid.

Operatiivgruppide moodustamine

Tegevus Eesti NSV SARK-i taasloomiseks
algas 1944. aastal koos rindejoone kiirema
liikumise ja lääne suunas. Uued koosseisud
kinnitati 17. veebruaril 1944. Kõik SARK-i
organid toodi märtsi keskel Moskvast Le-
ningradi, kus komplekteeriti tulevaste miilit-
sajaoskondade ja rahvakomissariaadi maa-
konnaosakondade koosseisud. Arved Kalvo
mälestustest võib lugeda, et Leningradis olles
korraldati töötajatele mitmeid loenguid ja
õppusi, sh. teemal “kuidas võidelda banditismi
vastu, kontrrevolutsioonilise ja muu vae-
nuliku elemendiga okupantidest vabastatud

¹ Punaarmee kuritegevuse kohta vt. P. Väljas. Eriteadaanne. Sõjaväeteenistujate ja TTPA väeosade poolt Eesti NSV territooriumil toime pandud kuritegudest. – Tuna 1998, nr. 1, lk. 32–33; T. Noormets. Pagunitega kurjategijad. Nõukogude sõjaväelaste kriminaalkuritegevus Eestis sõjajärgsetel aastatel. – Tuna 2005, nr. 1, lk. 93–100; P. Kuusk. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumise ja Banditismivastase Võitluse Osakond aastatel 1944–1947. Tartu, 2007; P. Erelt. Mundris mõrtsukad ja röövlid. – Eesti Ekspress 09.11.2006. Hävituspataljoni kohta vt. T. Noormets, V. Ohmann. Hävitajad. Nõukogude hävituspataljoni Eestis 1944–1954. – Dokumentide kogumik. Tallinn, 2006.

² Eesti NSV SARK-i maakondlikud allasutused jagunesid linnaosakondadeks, osakondadeks ja jaoskondadeks. Sõjajärgsetel aastatel tegutsesid Tartus ja Narvas SARK-i linnaosakonnad, Harju-, Pärnu-, Viru-, Saare- ja Võrumaal SARK-i osakonnad ning Valga-, Viljandi-, Lääne- ja Järvamaal SARK-i jaoskonnad.

Tartu Linnaosakonna töötajad pärast metsavendade salga likvideerimist 1940. aastatel. Foto pärineb Jevgeni Bökovi TRÜ-s 1981. a. kaitstud salajasest diplomitööst.

territooriumil”.³ Vastloodud Banditismivastase Võitluse Osakonna (BVVO) ülem julgeolekumajor Konstantin Kolk tutvustas juba 1944. aasta märtsis loengutes oma alluvatele agentuur-operatiivtöö eripärasid ning tulevasi töötingimusi Eestis. Praktika eesmärgil komandeeriti töötajaid tööle SARK-i Leningradi oblasti erinevatesse osakondadesse.⁴

Ettevalmistused Eesti taasokupeerimiseks ei olnud ainuüksi SARK-i pärusmaa, vaid kuulusid lahutamatu ka teiste rahvakomisariaatide, nõukogude võimu esindajate ning loomulikult parteiorganisatsiooni ülesannete hulka. Nõnda moodustati 1944. a. aprillis Puškinos Eesti Partisaniliikumise Staabi reservide kogumise punkt. Staabiülem Enno-Lembit Mikkelsaare sõnade järgi möödus aeg eelkõige suure ootuse ja õppetöö tähe all. 1944. a. juunis esines kõnega “olukorrast rinnetel ja okupeeritud Eestis” EK(b)P KK sekretär Nikolai Karotamm. Eestisse loodeti jõuda juba jaanipäevaks. Seda tähtpäeva silmas pidades valmis Alma Sanga sulest kodu-

maa partisanide elust ja tegevusest jutustav näidend “Jaanilaupäev”. Vastu ootusi tuli lavatükk esiettekandele juba Puškinos.⁵ Operatiivgruppideks formeeritud maakondade täitevkomiteede ja parteiorganisatsioonide koosseisud olid rinde paigalseisu tõttu sunnitud Eesti piiride taha jääma.

Vallutatud Eesti territooriumi hõivamiseks ja siinse elanikkonna ümberregistreerimiseks moodustati Eesti NSV siseasjade rahvakomissari käskkirjaga nr. 005 15. juulist 1944 SARK-i operatiivstaap ja kaks operatiivgruppi. Staabi eesotsas seisis isiklikult siseasjade rahvakomissar Aleksander Resev, liikmeteks määrati tema asetäitjad Viktor Kisseljov, Nikolai Gratšov ja A. Kalvo.⁶ 13. juulil 1944. a. koostatud projekti järgi kuulusid staabi juurde sidegrupp, kaadrite grupp, löögigrupp ning rahvakomissariaadi keskparaadi vanematest ohvitseridest koosnev kontrollgrupp.⁷ Operatiivgruppide ülesandeks oli liikuda Punaarmee järel tagasi vallutatud territooriumile ning alustada seal viivitamatult elanike arvelevõt-

³ A. Kalvo. Esimesed sammud on rasked. – O. Siimonlatser. Alati avangardis. Eesti miilitsa minevikust ja tänapäevast. Tallinn, 1971, lk. 219. A. Kalvo määrati 1944. a. märtsis Eesti NSV siseasjade rahvakomissari asetäitjaks miilitsa alal.

⁴ K. Kolki BVVO 1944. a. tööplaan, aprill 1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 6, l. 178.

⁵ E.-L. Mikkelsaar, S. Domnin, A. Sang, E. Uiga, A. Säärts. Mälestuskilde Tartu operatiivgrupist. – Edasi 22.08. 1969.

⁶ A. Resevi käskkiri, 15.07.1944, ERAF, f. 17, n. 1, s. 1, l. 22.

⁷ Eesti NSV SARK-i operatiivgruppide moodustamise projekt, 13.07.1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 4, l. 275–276.

tu, filtreerimist ja dokumentide kontrollimist. Välja tuli selgitada kõik sakslastega koostööd teinud isikud, samuti astuda välja banditismi, deserteerimise ja marodöörluse vastu. Samuti olid operatiivgrupid kohustatud tagama relva-, laskemoona- ja toiduaineladude ning muu vara (sh. Eesti elanikele kuuluva vara) kaitse. Ülesannete pikka loetellu kuulus veel avaliku korra kaitse, kahtlaste paikade läbikammimine ning laipade koristamine ja matmine.

Operatiivgruppide liikmeskonna moodustasid juba tagalas ametisse määratud SARK-i linna- ja maakonnaosakondade töötajad. Nõnda kuulusid Lõuna (Pihkva-Petseri) gruppi tulevased SARK-i Petserimaa, Võrumaa ja Valgamaa osakonna ning Tartu Linnaosakonna operatiivtöötajad. Põhja (Narva-Viru) grupi koosseisu moodustasid SARK-i Virumaa, Harjumaa ja Järvamaa osakonna ning Narva Linnaosakonna ametnikud. Tulenevalt ülesannete iseloomust seisis mõlemas operatiivgrupis olulistel positsioonidel BVVO töötajad, mida ilmekalt illustreerib osakonna ülema K. Kolgi nimetamine Lõuna grupi juhiks ning tema asetäitja, julgeoleku alampolkovnik Vladimir Glušanini määramine Põhja grupi etteotsa.⁸ Ettekanded operatiivgruppide tegevuse, eelkõige aga banditismiilmingute kohta tuli Eesti NSV SARK-i staapi esitada kolmel korral päevas.

Arhiivmaterjali hulgas on osaliselt säilinud SARK-i maakonna- ja linnaosakondade ülemate esimesed aruanded, mis enamikus

kirjeldavad üsnagi põhjalikult töö alustamist Eestis ning annavad mõningast teavet operatiivgruppide edenemise kohta.

SARK-i Võrumaa osakonna aruandest selgub, et 15 inimesest (neist 9 SARK-i Võrumaa osakonna töötajad) koosnev operatiivgrupp saabus Võrru 13. augustil 1944 kell 23.00, mil rinne oli linnast alles 1–2 km kaugusel. Samal ajal jõudis linna aga ka Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi (RJRK) Võrumaa osakonna koosseis, kellega tekkis kohe äge vaidlus, kes ja millisele korrusele võiks ennast nende ühises hoones sisse seada. Ettekandest võib lugeda, et esimesteks tõsisemateks probleemideks, millega kohalikul SARK-i osakonnal tuli Võrus tegeleda, olid punaarmeeleste endi arvukad vägivaldsemised ja vargused. Operatiivtöötajate hinnangute kohaselt oli linnas selle vallutamise järel vaid 100 kohalikku elanikku. Kiireloomulisemateks SARK-i osakonna ees seisvateks kohustusteks loeti isikkoosseisu komplekteerimist vähemalt 60% ulatuses ning tööks hädavajaliku transpordi, templite ja pitsatite hankimine.⁹

SARK-i Tartu osakond alustab tegevust, elanike registreerimine

SARK-i Tartu Linnaosakonna ülema, julgeolekukapten Rudolf Prantsi¹⁰ ettekandest saab teada, et 22-liikmeline SARK-i Tartu grupp lahkus Leningradist 29. juulil 1944 ning

⁸ A. Resevi käskkiri, juuli 1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 4, l. 277–288, 298.

⁹ Eesti NSV SARK-i Võrumaa Osakonna aruanne, 22.08.1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 4, l. 30–35.

¹⁰ Rudolf Prants sündis 1903. a. Venemaal Sankt-Peterburgi kubermangus. Tema vanemad olid pärit Võrumaalt. Astus parteisse 1925. a. ja omandas kõrgema sõjaväelise hariduse. 1939. a. asus tööle SARK-i struktuuri ning saabus samal aastal koos NSV Liidu baasivägedega Eestisse. Oli ametis Tartus ja Tallinnas 65. üksiku laskurkorpuse juures, SARK-i eriosakonna tõlk (valdas eesti ja soome keelt), hiljem operatiivvoliniku abi. 1940. a. sai R. Prantsist 22. laskurkorpuse 182. laskurdiviisi SARK-i eriosakonna operatiivvolinik Tartus, hiljem alates 1941. a. märtsist 22. laskurkorpuse 180. laskurdiviisi SARK-i eriosakonna ülem. Osales koos korpusega Leningradi rinde lahingutes, kuid evakueeriti raske haiguse tõttu tagalasse. Sõja-aastatel oli R. Prants SARK-i teenistuses Novosibirskis. 1944. a. määrati ta Eesti NSV SARK-i Tartu Linnaosakonna ülemaks. 1945.–1949. a. oli R. Prants Tallinnas ametis Eesti NSV siseministeeriumi ohvitseridekooli ülema asetäitjana. 1949. a. viidi ta üle Eesti NSV siseministeeriumi miilitsavalitsuse ülema asetäitjaks. 1954. a. vabastati alampolkovnik R. Prants haiguse tõttu töölt. R. Prantsi pidevaks probleemiks olid tema naise sugulased. Naise vennale määrati 1946. aastal kolmeaastane vabaduskaotus kriminaalkodeksi §193-7 järgi. Naise isa oli aga juba 1931. a. saanud poliitilise süüdistuse §58 alusel. R. Prantsi ennast kahtlustati 1944. a. SARK-i Lõuna operatiivgrupi liikumise ajal Venemaal ühe kohaliku naise tapmises, kuid uurimisel see kinnitust ei leidnud. ERAF, f. 1 SM, n. 1, s. 18666. (Rudolf Prants)

SARK-i Tartu Linnaosakonna ülem Rudolf Prants.
ERAF, f. 1SM, n. 2, s. 18666

saabus Irboskasse 1. augustil. Irboskas oldi mõnda aega abiks kohalikule SARK-i jaoskonnale ning suunduti seejärel Petserisse, kus toetati SARK-i Petserimaa jaoskonna tööd. Petserist liiguti Punaarmee esimeste ešelonide järel edasi Lõuna-Tartumaa suunas, kus 20. augustil võidi alustada elanikkonna registreerimist ning “nõukogude võimu ja proletariaadi diktatuuri kehtestamist”.¹¹ Esimesena langesid Tartumaal Punaarmee kontrolli alla Kiidjärve, Ahja, Meeksi ja Võnnu vallad.

Õöl vastu 25. augustit algasid lahingud Tartu pärast ning keskpäevaks oli Punaarmee linna lõunapoolse osa kuni Emajõe ni vallutanud. R. Prantsi ettekande kohaselt jõudis Tartu operatiivgrupp linna kell 16.00, sattudes eelnevalt Tartu–Võru maanteel miinipildujatule alla. Teel märgati kaht suitsevat autot, mille juures lebas seitse raskesti haavatud punaarmee last. Kaotusteta Tartusse

jõudnud operatiivgrupp oli siiski sunnitud kohe taanduma, sest kogu Emajõe-äärne kesklinn oli leekides ning endiselt tugeva miinipilduja- ja käsirelvade tule all. Tulistati ka üksikutest hoonetest. “Asjatute ohvrite vältimiseks” pöördus operatiivgrupp tagasi Vana-Kuustesse, kus ta oli ennast eelnevalt kindlustanud.¹²

SARK-i Lõuna operatiivgrupi ettekandes nimetab operatiivgrupi ülema asetäitja Eesti NSV Miilitsavalitsuse Sotsialistliku Omandi Riisumise Vastase ja Spekulatsioonivastase Võitluse Osakonna (SORVVO) ülem miilitsamajor Nikolai Tveretin R. Prantsi Tartust lahkumist veaks, sest linn jäeti nõnda ilma vajaliku “SARK-i organite teeninduseta”. Lisaks selgub, et koos R. Prantsi juhitud Tartu operatiivgrupiga lahkus Vana-Kuustesse ka ainus tuletõrjeauto.¹³ R. Prantsi enda sõnusti naasis tema operatiivgrupp linna juba järgmisel päeval, 26. augustil ning asus koos SARK-i sisevägede 138. polgu sõduritega korraldama tähtsamate ettevõtete ja asutuste valvet.¹⁴ N. Tveretin väidab oma ettekandes aga, et SARK-i Tartu osakond jäi Vana-Kuustesse paigale kuni 27. augustini. 26. augustil saabus Tartusse tuletõrjeauto hoopis Võrust ning samal päeval kell 16.00 Miilitsavalitsuse Tallinna töötajad, kes koheselt liitusid valvetegevusega. SARK-ile määratud hoones Kompanii tänav nr. 10 seati sisse korrapidajaruum.¹⁵

26. augustil jõudis Tartusse ka partei ja täitevkomitee 70-liikmeline operatiivgrupp eesotsas EK(b)P Tartumaa komitee esimese sekretäri Max Laossoni ja Tartumaa TSN täitevkomitee esimehe Edgar Tõnuristiga.

Elanike registreerimine ehk ajutiste venekeelsete dokumentide väljaandmine algas Tartu linnas 29. augustil. Kahe päevaga võeti arvele 634 meest, 908 naist ja 384 last, kokku 1926 inimest.¹⁶ EK(b)P Tartumaa komi-

¹¹ Eesti NSV SARK-i Tartu Linnaosakonna ülema R. Prantsi aruanne, 16.09.1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 9, l. 1.

¹² Samas, l. 1p.

¹³ Eesti NSV SARK-i Lõuna operatiivgrupi ülema asetäitja N. Tveretini aruanne, september 1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 3, l. 17.

¹⁴ Eesti NSV SARK-i Tartu Linnaosakonna ülema R. Prantsi aruanne, 16.09.1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 9, l. 1p.

¹⁵ Eesti NSV SARK-i Lõuna operatiivgrupi ülema asetäitja N. Tveretini aruanne, september 1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 3, l. 17.

¹⁶ Samas. Vt. ka A. Kalvo. Nemad vabastasid Lõuna-Eesti 1944. aasta augustis-septembris. Tallinn, 1972, lk. 124.

tee hinnangul viibis vallutamisele järgnenud päeval linnas ligikaudu 3000 elanikku. 31. augustil peatati registreerimine vaenlase ägenevate vasturünnakute tõttu ning 3. Balti rinde sõjanõukogu otsusega kohustati linnaelanikke liikuma Emajõe 7 km lõuna poole. 2. septembril jäeti SARK-i Tartu osakonda vaid 5 töötajat ning ülejäänud komandeeriti taas tagasi Vana-Kuustesse. Linna võis jääda vaid erilubadega.

Tartumaa valdades, kus sõjategevus oli vaibunud, jätkus elanike arvelevõtmine, kuid endiselt pidurdas tööd “inimeste asumine metsades”. Võrdluses sõjaeelsete andmetega näitasid registreerimised “suuri võnkumisi kohalejäänud elanike protsentides”. Mitmetes valdades puudus 40–45% elanikkonnast. Näiteks Pühajärve vallas, kus enne sõda oli loendatud umbes 2100 elanikku, oli 8. septembriks arvele võetud vaid 1220 inimest.¹⁷ 10. septembriks jõuti Lõuna-Tartumaa 12 vallas registreerida 10 504 inimest (2812 meest, 4629 naist ja 3063 last). 13. septembriks oli Elvas ja Otepääl ning Veski, Kiidjärve, Elva, Otepää, Kambja, Kuuste, Pühajärve, Ahja ja Võnnu vallas elanike registreerimine juba lõppemas.¹⁸

Tartu linnas taastus SARK-i osakonna tegevus 7. septembril, kuid veel järgnevatelgi nädalatel andis tunda rindejoone lähedus. 12. septembril kell 9.45 purustas mürsk Kompanii tänaval SARK-i osakonna korrapidajaruumi aknad. Kuigi ruumis viibisid plahvatuse hetkel kaks operatiivtöötajat ja kaks arreteeritud, keegi vigastada ei saanud. Samal päeval kell 20.00 süttis süütepommist ajalehe Postimees trükikoda Ülikooli tänaval. Põles hoone ülemine korrus, trükimasinad ja paberivaru õnnetus hävingust päästa.¹⁹

16. septembril 1944 allkirjastatud ettekandes Eesti NSV siseasjade rahvakomissarile A. Resevile kirjeldab R. Prants, et Tar-

tumaa kaugemad vallad asuvad linnast kuni 60 km eemal, kuid osakonna käsutuses ei ole transpordivahendeid. Linnas ja maakonnas puudub telefoniside, informatsiooni saab vahetada ainult isiklikult kohale minnes. Kaasates ajutise abijõuna SARK-i Tallinna operatiivgrupi liikmeid, paiknes igas vallas vaid 1–2 SARK-i operatiivtöötajat. Sõjategevuse tõttu oli elanikkonna registreerimine Tähtvere, Mäksa, Ropka ja Nõo vallas jätkuvalt raskendatud. Tartu linnas toimus elanike arvelevõtmine kiirusega 50–70 inimest päevas. 15. septembriks oli linnas ja maakonnas kokku arvele võetud 31 665 inimest.²⁰

Operatiiv-agentuurtöö käivitamine, arreteerimised

Elanike lahkumine kodudest ja peitumine metsadesse rinde ülemineku ajaks oli iseeneestmõistetav käitumine, kuid kindlasti tuleb siinkohal esile tõsta hirmu uue Nõukogude okupatsioonivõimu ees. Kuuldused, et enamlased küüditavad ja tapavad eesti rahva, liikusid lainetena läheneva Punaarmee ees. Õigustalt kardeti, et “venelastel on nimekirjad juba olemas, mille järgi karistama hakatakse”.²¹ EK(b)P Tartumaa komitee 1944. a. oktoobri informatsioonis EKP KK-le nenditakse, et elanikkonna hirm Punaarmee ja Nõukogude võimu ees on küll vähenemas, kuid “Omakaitse ja teiste fašistlike ringide jäänuste tegutsemine on märgatav”. Rahvas kartis meeste mobiliseerimist Punaarmeesse, usuti, et mobiliseeritud viiakse Siberisse, paigutatakse vene väeosadesse või saadetakse otse rindele. Levisid jutud, et kui “kommunistid töö käiku saavad, algavad repressioonid”.²²

Paralleelselt elanike registreerimisega alustaski Eesti NSV SARK hävituspataljoni-de loomist. Otsus nende üksuste ellukutsumi-

¹⁷ EK(b)P Tartumaa Komitee informatsioon EK(b)P KK-le, 08.09.1944, ERAF, f. 12, n. 3, s. 14, l. 1.

¹⁸ Eesti NSV SARK-i Tartu Linnaosakonna ülema R. Prantsi aruanne, 16.09.1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 9, l. 2p.

¹⁹ Samas, l. 1p–2.

²⁰ Samas, l. 2–2p.

²¹ Vt. nt. J. Roos. Läbi punase öö. I. Tartu, 1997, lk. 70–72, 78, 86.

²² EK(b)P Tartumaa Komitee informatsioon EK(b)P KK-le, oktoober 1944, ERAF, f. 12, n. 3, s. 14, l. 8.

seks oli EK(b)P KK Büroos vastu võetud juba 20. aprillil 1944.²³ Maakonna hävituspataljoni suuruseks oli ette nähtud 450–500 võitlejat. 15. septembriks 1944 oli Tartus juba organiseeritud Tartumaa hävituspataljoni staap ja formeeritud esialgu 16-liikmeline Tartu rühm, mille relvastuseks olid trofeedena saadud vintpüssid. Ka Elvas ja veel seitsmes vallas olid loodud hävitajate rühmad. Koos Tartu linna üksusega loendati maakonnas hävituspataljonlaste arvuks 121 inimest. Kohaliku elanikkonna hulgast värvati ametisse ka miilitsasse ja tuletõrjesse. 1944. a. septembri keskpaigaks oli Tartus miilitsasse tööle võetud 8 ja tuletõrjesse 10 inimest.²⁴

Hävituspataljonide kaasabil pidi SARK tagama “kuritegeliku elemendi väljaselgitamise ja vajadusel interneerimise”, olulise struktuuriüksusena alustas igas SARK-i maakonnaosakonnas tegevust ka banditismivastase võitluse jaoskond (harilikult 1–3 operatiivtöötajat). Arhiivianemetele tuginedes võib siiski väita, et veel 1944. a. sügistel eksisteerisid nimetatud jaoskonnad SARK-i maakonna- ja linnaosakondades kaadripuuduse tõttu enamjaolt vaid paberil. 31. oktoobril 1944 allkirjastatud aruandes tõdeb R. Prants, et SARK-i Tartu Linnaosakonnas on tegevus banditismivastase võitluse liinis sisuliselt olematu, sest pole sobivaid töötajaid.²⁵ Ühtlasi tingis koosseisude puudulikkus osakonna tegevuseks hädavajaliku agentuurvõrgu nõrkuse, 1944. a. detsembris loendati SARK-i Tartu Linnaosakonna poolt värvatud agentide ja informaatorite arvuks vaid 26 inimest.²⁶ Kaadripuudus, mis sõjajärgsetel aastatel oli Eesti NSV julgeolekorganites pidevaks probleemiks, ei tähendanud siiski repressioonide pidurdumist. Esimesed suuremad operatsioonid vallutatud territoori

riumi puhastamiseks “nõukogudevaenulikust elemendist” toimusid kahe rahvakomissariaadi, SARK-i ja RJRK-i koostöös. Dokumentis, mis kannab pealkirja “EK(b)P maakonna- ja linnakomitee sekretäri meelepea töö kohta esimestel päevadel pärast kohalejõudmist Punaarmee poolt vabastatud tööpiirkonnas”, on loetletud SARK-i ja RJRK-i ülesanded. Selgelt ilmnevad dokumentis salastatuse erinevad tasandid: kui SARK-i ülesanded on esitatud lakooniliselt 13 punktina, alustades “korra ja julgeoleku organiseerimisest Eesti NSV territooriumil” kuni “hoolduseta ja puuduliku hooldusega laste küsimuse korraldamiseni”, siis RJRK-i tööülesanded on väga üldsõnalised ning pigem ilukirjanduslikus laadis: “RJRK organitel on ülesandeks võidelda nõukogude võimu vaenlastega igal alal, olgu see siis spionaaž, kui kõige raskem kuritöö, sabotaaž või muud. [– – –] Vaenlane jätab kohale oma agente, käsikuid. Nende avastamine on esimesi ülesandeid. Masside kaasabi on siin kahtlemata vajalik. Muidugi võib juhtuda, et inimesed esialgu ei avalda oma seisukohti ühe või teise tegelase kohta. See aga ei tähenda, et isik on täiesti puhas. Või vastupidi – on palju kaebusi, milles osa võib olla sihilikke. Tuleb valjult uurida, et mitte vigu teha.”²⁷

Kahe rahvakomissariaadi poolt ühiselt läbi viidavaid puhastusoperatsioone ehk operatiivtöö üksikasju parteitöötajatele suunatud meelepea ei maini. Huvitavat informatsiooni sisaldab seevastu SARK-i Saaremaa osakonna ülema ettekanne SARK-i BVVO ülemale V. Glušaninile 1. detsembrist 1944, kus mainitakse, et 17. oktoobril 1944 saabus Kuressaarde²⁸ julgeoleku alampolkovnik P. Pastelnjak²⁹ Moskvast, kaasas SARK-i ja RJRK-i ühine käskkiri alustamaks koheselt bandiitide,

²³ Hävitajad. Nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944–1954, lk. 16.

²⁴ Eesti NSV SARK-i Tartu Linnaosakonna ülema R. Prantsi aruanne, 16.09.1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 9, l. 3.

²⁵ Eesti NSV SARK-i Tartu Linnaosakonna ülema R. Prantsi aruanne, 31.10.1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 3, l. 87.

²⁶ Eesti NSV SARK-i Tartu Linnaosakonna ülema R. Prantsi aruanne, detsember 1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 3, l. 33–37.

²⁷ ERAF, f. 1 n. 1 s. 866, l. 20.

²⁸ Kuressaare vallutati Punaarmee poolt 7. oktoobril 1944. a.

²⁹ P. Pastelnjak oli sõjajärgsetel aastatel Eesti NSV riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja. Juhtis 1945. a. maist augustini SARK-i ja RJRK-i ühendatud operatiivgrupi tegevust ning metsavendluse likvideerimist Viljandimaal.

kontrevolutsionääride, desertööride jt. nõukogudevastaste isikute arreteerimist. Operatsioonidesse tuli kaasata ka miilitsaüksused. 20. novembril 1944. a. visiteeris SARK-i Saaremaa osakonda NSV Liidu riikliku julgeoleku rahvakomissar V. Merkulov koos 12-liikmelise saatjaskonnaga. Taas rõhutati kahe rahvakomissariaadi ühise käskkirja olulisust ning Saaremaal moodustati 8 operatiivgruppi nõukogudevastase elemendi likvideerimiseks. Viimaste töö jätkus veel 1944. a. detsembris.³⁰

Rahvakomissariaatide ühised puhastusoperatsioonid käivitusid linnades juba 1944. a. novembri algul. 5. novembril leidis SARK-i ja RJRK-i operatsioon aset Tallinnas, 6. novembril Tartus.³¹ Arhiividokumente nimetatud operatsioonide kohta on teada napilt. Tähelepanu väärib 12. novembriks Tallinnasse kavandatud puhastusoperatsiooni plaan, õigemini selle lõpuni täitmata ärakiri, mille koostajateks on märgitud siseasjade rahvakomissar A. Resev ja riikliku julgeoleku rahvakomissar B. Kumm.³² Kinnituse on dokumendile andnud NSV Liidu riikliku julgeoleku rahvakomissar V. Merkulov. Rahvakomissariaatide osakonnad kohustusid 12. novembriks kella 16.00 edastama A. Resevile ja B. Kummile kõigi isikute nimekirjad, kelle kohta on SARK-il ja RJRK-il kompromiteerivat teavet.³³ Inimeste arreteerimiseks ja nende elukohtade läbiotsimiseks moodustati rahvakomissariaatide operatiivtöötajatest ja SARK-i sisevägede 260. polgu sõduritest 3-liikmelised grupid

(2 operatiivtöötajat ja 1 sõdur). Nimekirjade ja neil baseeruvate vahistamismääruste alusel tuli spetsiaalselt selleks ülesandeks loodud operatiivgrupil vormistada vahistamisorderid ning jaotada need arreteerimisgruppide vahel arvestusega – 2 orderit ühele grupile. Eraldi operatiivgrupp moodustati ka arreteeritute vastuvõtuks vanglas. Selle nn. vastuvõtugrupi ülesandeks oli läbi viia vangistatud isikute läbiotsimine ja kambritesse paigutamine, kusjuures tuli täpselt jälgida, et ühte kongi ei saatuks omavahel tuttavad või koos kinni võetud inimesed. Vastuvõtugrupi juurde kuulus ka üks RJRK-i töötaja, kes võttis vastu arreteeritute kodudest konfiskeeritud esemed ning hoolitses nende üleandmise eest uurijatele. Viimase üksusena nägi plaan ette 11 operatiivtöötajast koosneva uurimisgrupi loomise. Arreteeritud tuli uurijate vahel ära jaotada ning olulisemad isikud viivitamatult üle kuulata.³⁴

SARK-i Tartu osakonna 1944. a. oktoobri-novembri aruande järgi viidi novembrikuu jooksul linnas koos sisevägedega läbi koguni kolm suuremat operatsiooni “nõukogudevastase elemendi” tabamiseks, mille käigus peeti kinni 483 inimest.³⁵ Neist suurima osa moodustasid Saksa armees teeninud mehed ning Punaarmee mobilisatsioonist või sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjad. SARK-i ja RJRK-i ühisoperatsioonide eelnenud perioodil (31. juuli–15. oktoober 1944) oli linnast ja maakonnast kokku edasisele filtreerimisele suunatud juba 3667 inimest.³⁶

³⁰ Eesti NSV SARK-i Saaremaa Osakonna ülema aruanne V. Glušaninile, 01.12.1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 3, l. 31.

³¹ V. Glušanini aruanne A. Resevile, november 1944, ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 3, l. 5, 10.

³² Eesti NSV SARK-i ja RJRK-i ühisoperatsiooni plaan, november 1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 9, l. 228–231.

³³ On teada, et enne puhastusoperatsioone koondasid rahvakomissariaadid arreteerimisele kuuluvate isikute nimekirju. Enne 5. novembri 1944 Tallinna puhastusoperatsiooni andis BVVO RJRK-ile üle rohkem kui 900 arreteeritavate nimekirja kantud isiku andmed. ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 1, l. 22–42.

³⁴ Eesti NSV SARK-i ja RJRK-i ühisoperatsiooni plaan, november 1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 9, l. 228–231.

³⁵ Eesti NSV SARK-i Tartu Linnaosakonna ülema R. Prantsi aruanne, detsember 1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 3, l. 36–38.

³⁶ Eesti NSV SARK-i Tartu Linnaosakonna ülema R. Prantsi aruanne, 31.10.1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 3, l. 87. Omapärane on teade, et 2. oktoobril 1944. a. peeti Tartus kinni 63 relvastatud isikut, kes ise nimetasid end partisanirühmaks “Kotkas”. Vahistatud väitsid end olevat endised Punaarmee sõdurid, kes langesid sakslaste vangi juba 1941. a. Väidetavalt organiseeris nad aga 1944. a. Viljandimaal partisanirühma. Rühma tegevust tõestada ei suudetud ning selle liikmed saadeti edasiseks kontrolliks Petserisse sõjavangilaagrisse. Partisanirühma “Kotkas” liikmete vahistamist on mainitud ka SARK-i BVVO ülema V. Glušanini ettekandes A. Resevile, mis kirjeldab BVVO tegevust seisuga 1. november 1944. ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 1, l. 3–13.

SARK-ile alluva miilitsa üheks ülesandeks oli elanikelt ära korjata relvad, laskemoon ja lõhkeaine ning arvele võtta trofeed, maha jäetud laod ja muu vara. 15. oktoobriks 1944 oli Tartust ja maakonnast kokku kogutud 21 automaati, 374 vintpüssi, 316 käsigranaati, 26 545 vintpüssi padrunit, 35 kuulipildujat, 23 külmrelva ja muud sõjavarustust. Lisaks teatab R. Prants oma ettekandes, et SARK-i Tartu osakonna poolt on asulatesse ja teede äärde maetud 186 hukkunud Punaarmee sõdurit ning nende hauad on tähistatud püramiididega. Vaenlase sõdureid ja ohvitseri on maetud 724, nende juurest leitud dokumendid aga hävitatud. "Varasematelt fašistlikelt haudadelt Tartus ja maakonnas" on maha võetud kõik ristid ning hauakääd osaliselt tasandatud, "töö vaenlase haudade tasandamiseks jätkub".³⁷

A. Kalvo kirjeldab SARK-i Tartu Linnaosakonna tööd järgnevalt: "Miilitsalt nõudis palju tööd ja vaeva marodööride taltsutamine. Enamasti olid neiks eraisikud. Kuid ka üksikud distsiplineerimatud sõjaväelased võtsid omavoliliselt loomi, hobuseid ja toiduaineid."³⁸

Nõnda põgusalt leidis Nõukogude Eesti ajalookirjanduses käsitlemist 1944. a. vallutusega kaasnenud teravaim probleem – punaarmeeelaste kuritegevus.

Sõjaväelaste omavoli ja marodöörlus

EK(b)P Tartumaa komitee informatsioon olukorrast Tartu linnas ja Tartumaal 8. septembril 1944: "Väga palju on esinenud juhtumeid, kus Punaarmee üksikud võitlejad kui ka allüksuste mõned komandörid on omavoliliselt omastanud sakslastega kaasa läinud või lahingute eest ajutiseks metsa läinud põllumeeste varasid, hobuseid ja lehmi. See omavoliline omastamine, mis tihti on saadetud ähvardustest ja Valla Täitevkomiteede vahelesegamisest täielikust ignoreerimisest jätkub tänaseni

pidevalt. Samuti jätkub omavoliline kütide võtmine sõjaväelaste poolt. Selle tõttu pidurdavad osaliselt ka põllutööd, kuna põllumehed ei julge hobustega põllule minna.

Häirivalt on mõjunud sakslaste poolt Leningradi oblastist Tartumaale toodud inimeste tegevus, kelle hulka kuuluvad nii eestlased, ingerlased kui ka venelased. Nad on vargusega või vägivaldselt omastanud hulga hobuseid ja lehmi, ning enamiku neist viinud üle järve või maad mööda välja maakonna piiridest. Loomade ja varade omastamine sünnib tihti punaväelaste kaasabil."³⁹

Punaarmeeelaste vägivaldsemine on peateemaks ka SARK-i Tartu Linnaosakonna 1944. a. aruandluses. Juba oma esimeses ettekandes, mis kannab 16. septembri kuupäeva, kirjutab osakonna ülem R. Prants: "Tartumaal on küllaltki suure ulatuse võtnud Punaarmeeelaste kuritegevus, mis väljendub kariloomade, hobuste, toiduainete ja muu vara omandamises. Marodöörluse väljenduseks on üksikute sõdurite ja komandöride saabumine kohalike elanike juurde, kus tuues ettekäändeks Punaarmee vajadused, võetakse nende vara isiklikuks ja grupiviisiliseks tarvitamiseks ning seda elanike vastuseisust hoolimata."⁴⁰

R. Prantsi ettekandes on ära toodud ka mitmed konkreetset marodöörluse näited. 24. augustil saabus autoga Karilatsi külla 8–10-meheline grupp purjus punaarmeeelasi eesotsas leitnandi või vanemleitnandiga. Kohalikult taluperemehelt nimega Sukk nõuti viina. Saades vastuseks, et viina ei ole, haaras leitnant automaadi ja tappis peremehe. Seejärel lahkusid sõjaväelased autoga teadmata suunas.

30. augusti õhtul kell 21.00 tungisid kaks relvastatud punaarmeeelast Tartus korterisse aadressil Gustav Adolphi 12, vägistasid seal 60–65-aastase naisterahva ja mõrvasid korteriperemehe. Enne lahkumist rööviti tapetult kell. Uurimise käigus selgus, et tegemist oli 146. laskurdiviisi sõduritega.⁴¹

³⁷ Eesti NSV SARK-i Tartu Linnaosakonna ülema R. Prantsi aruanne, 31.10.1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 3, l. 83–84.

³⁸ A. Kalvo. Esimesed sammud, lk. 222.

³⁹ EK(b)P Tartumaa Komitee informatsioon EK(b)P KK-le, 08.09.1944, ERAF, f. 12, n. 3, s. 14, l. 2–3.

⁴⁰ Eesti NSV SARK-i Tartu Linnaosakonna ülema R. Prantsi aruanne, 16.09.1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 9, l. 3p

⁴¹ Samas, l. 3p–4.

Arvukalt kirjeldusi punaarmeeleaste vägi-
valla kohta leidub ka parteimaterjalide hul-
gas. 5. novembril saadi teade Äksi vallast, et
Tartust on iseliikival suurtükil kohale sõitnud
8–10 sõdurit, kes ümbruskonna taludes röövi-
vad ja nõuavad viina. Öhtuks suundus grupp
tagasi Tartusse, kus selle liikmed väidetavalt
kinni peeti. 6. novembril teatati aga Lohusuu
vallast, et 10 purjus punaarmeeleaste röövivad
seal tanki saatel talumajapidamisi.⁴²

Pärast Tartu vallutamist alustati linnas 2.
löögiarmee komplekteerimist ning seetõttu
oli punaarmeeleaste kontsentratsioon linnas ja
maakonnas eriti suur. SARK-i Tartu osakon-
na septembri-oktoobri aruandes on R. Prants
sunnitud tõdema, et sõjaväelaste kuritegevus
lokkab, ning kirjeldab täpsemalt 22 iseloo-
mulikumat vahejuhtumit. 15. oktoobriks oli
osakond registreerinud juba 86 Punaarmee
marodöörluse ja röövimise juhtu.⁴³ Arhiivi-
materjali hulgas on huviväärseks dokumen-
diks B. Kummi ja RJRK-i “B” osakonna
ülema julgeoleku alampolkovnik Tarassovi
allkirju kandev eriteadaanne A. Resevile,
milles on esitatud sõjaväetsensuuri väljavõt-
ted Eesti elanike isiklikest kirjadest 1944. a.
detsembrist, kus mainitakse röövimisi ehk nn.
“teated banditismist”.⁴⁴ 40 lihtsat kirjalõiku
maalivad tõeliselt masendava pildi vallutuse-
le järgnenud kuudest, kus varastati ja võeti
kõike, eriti aga toiduaineid ja kariloomi. Ilm-
selt on mitmetes kirjades teadlikult hoidutud
liigsest konkreetisusest, kuid kurjategijatena
nimetatakse ikkagi peamiselt sõjaväelasi.

Arhiivimaterjalidest selgub, et Punaarmee
trofeede võtmise seaduslikkus tekitas küsimu-
si kõrgematelgi tasanditel. EK(b)P Tartumaa
komitee teatel leiti 26. augustil linna jõudes
eest mitmeid ladusid, kusjuures iseäranis rik-
kalikud olid paberitagavarad. Nende ladude
valve võtsid enda kanda garnisoni ülem ja ko-
mandant, kuid samas algas ka nende varade
Tartust väljavedu sõjaväeautodega. Protestile

vastas 3. Balti rinde juhatus, et nende tegevus
baseerub rinde sõjanõukogu otsusel, mille
kohaselt sõjavägi on volitatud trofeedega toi-
mima oma äranägemise kohaselt. Paber viidi
Võrusse rindeladudesse ning selle kättesaami-
seks soovitati Eesti NSV valitsusel pöörduda
vastava palvega rinde sõjanõukogu poole.⁴⁵

SARK-i ja parteikomitee aruannetes nen-
ditakse, et sõjaväelaste ebaseaduslik tegevus
on suurim probleem just Tartumaa valdades,
kuid selgelt negatiivsed on hinnangud ka lin-
nas valitsenud olukorrale. Tartu tähtsamad
kesklinna elamukvartalid olid põlenud, ar-
vutuste kohaselt oli hävinud koguni 50–70%
elamute põrandapinnast. Terveks jäänud elam-
ispindadele paigutati korteritesse punaar-
meelased, sageli toimus see garnisoni ülema
poolt ilma igasuguste kooskõlastusteta. Ras-
kelt tabas linna suur korterivarguste ja -rüü-
tamiste laine. Avalikud röövimised ja tulista-
mised olid 1944. a. lõpuni linnaelu lahutamatu
osa. EK(b)P Tartumaa komitee detsembri in-
formatsioonis EK(b)P KK-le kurdetakse taas
sõdurite omavoli: 10. detsembril laamendas
purjus punaarmeeleane Tartu–Elva rongis, mil-
le tulemusena haavas tulirelvast kaht reisijat.
20. detsembril tegi joobnud sõdur Aia täna-
val katse röövida talunaiselt tema hobune. 31.
detsembril ilmus trükikodade Uus Postimees
ja Tartu Kommunist uusaastapeole purjus
relvastatud Punaarmee alampolkovnik ning
haavas 18-aastast S. Rosenthalit.⁴⁶

Kohustus võidelda marodöörluse ja bandi-
tismiga lasus ametlikult eelkõige SARK-i õlul.
17. oktoobril 1944. a. oli “SARK-i Tartumaa
osakonna töö julgeoleku kindlustamisel, eriti
miilitsa tegevuses” arutelu all EK(b)P Tartu-
maa komitee büroo istungil. Ettekannetega esi-
nesid R. Prants ja EK(b)P Tartumaa komitee
sõjalise osakonna juhataja E.-L. Mikkelsaar.
Büroo leidis, et SARK-i kohaliku osakonna
töös esineb eriti miilitsa osas rida puudusi, mis
vajavad kiiremas korras parandamist. Eelkõige

⁴² EK(b)P Tartumaa Komitee erakorraline informatsioon EK(b)P KK-le, 13.11.1944, ERAF, f. 12, n. 3, s. 14, l. 23.

⁴³ Eesti NSV SARK-i Tartu Linnaosakonna ülema R. Prantsi aruanne, 31.10.1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 3, l. 85–87.

⁴⁴ B. Kummi eriteadaanne A. Resevile, detsember 1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 10, l. 50–64.

⁴⁵ EK(b)P Tartumaa Komitee informatsioon EK(b)P KK-le, 08.09.1944, ERAF, f. 12, n. 3, s. 14, l. 3.

⁴⁶ EK(b)P Tartumaa Komitee informatsioon EK(b)P KK-le, detsember 1944, ERAF, f. 12, n. 3, s. 14, l. 60–61.

süüdistati miilitsaosakonda suutmatuses “vajalikult kindlustada revolutsioonilist korda ja julgeolekut, Nõukogude võimu määruste ja otsuste elluviimist Tartus ja Tartumaal” ning konstateeriti SARK-i Tartu osakonna suutmatust likvideerida “mitmesuguseid omavoli akte”. Analüüsides mitterahuldava töö põhjusi, tõsteti ühelt poolt esile miilitsakaadri aeglast ja viletsat komplekteerimist, aga teisalt ka fakti, et kogu SARK-i osakonna tööliste distsipliin ja ülalpidamine teenistuskohustuste täitmisel jätab tugevasti soovida.⁴⁷

Tõepoolest, EK(b)P Tartumaa komitee ja SARK-i materjalid kinnitavad üheselt, et nõukogude võimu kohapealsete esindajate endi käitumine ei erinenud suuresti punaarmeele omast. Nõnda oli Ahja vallas miilitsa nooremleitnant Andronov teenistuskohustuste täitmise ajal korduvalt ebakaine olekus, omas tas ebaseaduslikult kariloomi ning ähvardas kohalikku täitevkomitee esimeest relvaga.⁴⁸

R. Prants kirjeldab küll SARK-i Tartu osakonna töötajate poliitilis-moraalset seisukorda kui head, kuid mainib samas, et esinenud on joominguid. 3. septembril laamendas purjus miilitsa nooremleitnant Kistanov osakonna ühiselamus ning lukustas oma tuppa miilitsa nooremleitnanti Permjakovi. Hoonest väljudes võttis ta võtme kaasa ja viskas põõsastesse, purustades järgmiseks püssipäraga Permjakovi akna. Kistanovile määrati A. Resevi korraldusel 5 ööpäeva aresti.

12. septembril andis R. Prants kriminaaljälituse osakonna ülemale leitnant Köstrile korralduse tuua Vana-Kuustest ära operatiivtöötajate isiklikud esemed. Vana-Kuustesse jõudes hakkas Köster aga koos operatiivvolinik Markiniga purjutama ning saabus õhtul Tartusse ilma talle pandud ülesannet täitmata. SARK-i töötajate ühiselamusse jõudes hak-

kas Köster püstolist tulistama, kinnipidamisel avaldas vastupanu ning tal tuli käed käterätikutega kinni siduda. Öösel kella 4.00 ajal õnnestus Köstril end sidemetest vabastada ja ühiselamust paljajalu põgeneda. Ta peeti kinni “Smerš”-i töötajate poolt ning toimetati tagasi SARK-i osakonda. Köstrile määrati A. Resevi korraldusel 10 ja Markinile 3 ööpäeva aresti.

SARK-i Tartu osakonna passilaua ülem saadeti Rõngu valda elanikke registreerima, kuid kohale jõudes hakkas jooma ning jäi töölauda taha magama. Talle määrati karistuseks samuti 10 päeva aresti.⁴⁹

Tartumaa parteibüroo istungite materjalide hulgas on kaebused miilitsa viletsa töö kohta sagedased. Miilitsavolinikud on tihti joobes ning kasutavad elanike kallal põhjendamatu füüsilist vägivalda. Korduvalt leiab nimetamist isegi miilitsavolinike määrdund ja korratu riietus. Reeglina on äravahetamiseni sarnased ka hävituspataljonnlastele ja nende tegevusele antud iseloomustused, ilmekas on näide Peipsiääre vallast, kus 1945. a. oli hävituspataljoni tegevus sedavõrd kontrolli alt väljunud, et korra taastamiseks tuli võitlejatelt relvad käest võtta.⁵⁰ SARK-i mitterahuldava töö tagajärjeks loeti ka Punaarmee mobilisatsiooni loodetust viletsamat kulgemist. 21. oktoobril 1944 märkis EK(b)P Tartumaa komitee büroo, et miilitsatöötajad suhtusid mobilisatsiooni teatelehtede kättetoimetamise ükskõiksel, mille tagajärjel ligi sada teatelehte ei ole mobiliseeritavale kätte antud. 354 kutsealusest, kes teate said, ilmusid mobilisatsioonipunkti aga vaid 248. Ühe põhjusena nähti siinkohal miilitsaorganite poolt hoolimatult teostatud registratsiooni, millega elanikele jäeti võimalus varjata oma elukohta ning hoida kõrvale mobilisatsioonipunkti ilmumisest.⁵¹

1944. a. dokumentides esineb mitmeid näi-

⁴⁷ EK(b)P Tartumaa Komitee büroo istungi protokoll, 17.10.1944, ERAF, f. 1, n. 2, s. 12, l. 2–3. EK(b)P Tartumaa Komitee büroo salajaste otsuste erimapp.

⁴⁸ Samas. Ilmselt sama juhtumi kirjeldust vaata ka: E-L. Mikkelsaar, S. Domnin, A. Sang, E. Uiga, A. Säärts. Mälestuskilde Tartu operatiivgrupist. S. Domnin meenutab, et noor miilitsavolinik tungis Ahja vallamajas partorg Rudolf Mulla tööruumi ja tulistas püstolist mitu lasku lakke. R. Muld võttis miilitsalt püstoli ära ja teatas juhtunust Tartusse miilitsaülem Prantsule (artiklis esineb vale nimekuju – Prats).

⁴⁹ Eesti NSV SARK-i Tartu Linnaosakonna ülema R. Prantsi aruanne, 16.09.1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 9, l. 5–5p.

⁵⁰ EK(b)P Tartumaa Komitee büroo istungi protokoll, 21.08.1945, ERAF, f. 1, n. 2, s. 12, l. 7.

⁵¹ EK(b)P Tartumaa Komitee büroo istungi protokoll, 21.10.1944, ERAF, f. 1, n. 2, s. 12, l. 4.

teid ka kohalike parteitöötajate ja täitevkomiteelaste süüdimatust käitumisest. 30. augustil haavas joores Tartu täitevkomitee volinik Voldegar Öunap püstolist tulistades raskelt kaht punaarmeelest ning arreteeriti.⁵² Joomise ja sellega kaasnenud skandaalide tõttu vallandati septembri algul oma kohalt Tartu täitevkomitee rahandusosakonna juhataja kohusetäitja Tõeleid, kes viidi joores miilitsasse ning “kaotas riigiraha (mis hiljem küll leiti), ja on end põhjalikult kompromiteerinud”.⁵³ EK(b)P Tartumaa Komitee büroos kerkis aga üles Torma valla partorgi Valter Plinki küsimus, kes samuti viibis pidevalt kohaliku täitevkomitee ruumides ebakaines olekus. Vabanduseks teatas V. Plink, et on küll viina tarvitanud, kuid on seda teinud tööst vabal ajal. Lisaks takistavat tema tööd asjaolu, et SARK-i töötaja Maikov on ära viinud tema jalgratta.⁵⁴

Teateid sõjaväelaste ja teiste Nõukogude võimu esindajate vägivald, omavoli ning täieliku hoolimatuse kohta võib arhiivmaterjalide hulgast välja noppida arvukalt, kuid ikkagi võib kahtlusega väita, et see on vaid tühine osa tegelikkuses aset leidnud juhtumitest. Silmatorkavalt aus on siinkohal EK(b)P Tartumaa komitee tõdemus, et “sündmustest inimesed ei julge ette kanda, sest kardavad kättemaksu sõjaväelaste poolt”.⁵⁵

Elanikkonna hirm Nõukogude võimu ees oli siiski üldisem, enamikel juhtudel ei omanudki sisulist tähendust, kas vägivaldsete tegevuste olid punaarmeelehed, hävituspataljoni liikmed, miilitsavolinikud, SARK-i või RJRK-i operatiivtöötajad. Võõraste omavoli maha-vaikimine oli sageli ainsaks lahenduseks, sest kaebus Nõukogude võimu esindajate vastu võis kergesti kaasa tuua uusi kannatusi ja repressioone. Sarnaselt rahvaga oli võimuesindajate omavolist ja vägivaldast vaikima sunnitud ka Nõukogude Eesti ajakirjandus. 1944.

a. septembri algul Tartus ilmumist alustanud Uus Postimees pühendas oma leheruumi peamiselt Punaarmee võimsuse ülistamisele ning kodanike kiirele asumisele “rahulikule ülesehitustööle”. Mask tuli maha rebida esma-joones vaenlase propagandalt ehk alusetult hirmutamisel “bolševistliku terroriga”. Kurioosel kombel korjusid samal ajal partei ja julgeoleku täiesti salajastesse ettekannetesse aga üha uued ja uued teated punaarmeeleste endi kuritegudest. 1944. a. oktoobris läkitas Eesti NSV RKN esimees Arnold Veimer 8. armee juhtkonnale kirja ettepanekuga võtta kasutusele abinõud kohaliku elanikkonna terroriseerimise lõpetamiseks. Sarnase sisuga eriteadaande oli 8. oktoobril sunnitud otse NSV Liidu siseasjade rahvakomissarile Lavrenti Beriale lähetama ka A. Resev.⁵⁶

1944. a. suvel alguse saanud marodöörlus ja massiline omavoli külvasid segadust Nõukogude võimuorganite töökorraldusse. Esma-joones vastutasid sõjaväelaste käitumise eest loomulikult väeosade ja allüksuste komandörid. Aruannetest nähtub, et enamik SARK-i töötajate poolt kuritegudelt tabatud sõjaväelastest anti koos kogutud materjalidega edasiseks uurimiseks ning karistamiseks üle väeosade “Smerš”-i osakondadele või sõjaväetribunalile. SARK-i koosseisus oli ellu kutsutud küll banditismivastase võitluse osakond, kuid seda eelkõige “nõukogudevastase põrandaaluse poolt organiseeritud relvastatud bande” ehk metsavendade likvideerimiseks. Kuigi avaliku korra tagamine oli SARK-i esmane ülesanne, ei olnud vägivaldsetest tabatud punaarmeeleste lahterdamine bandiitideks võimalik. Statistikat “omade” vägivaldsete üle seega ei peetud. Eesti NSV SARK-i BVVO andmeil likvideeriti Eestis 1944. a. oktoobri algusest kuni detsembri lõpuni vaid 14 “bandet” ehk metsavendade salka, kokku 105

⁵² Eesti NSV SARK-i Tartu Linnaosakonna ülema R. Prantsi aruanne, 16.09.1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 9, l. 4p–5.

⁵³ EK(b)P Tartumaa Komitee informatsioon EK(b)P KK-le, 08.09.1944, ERAF, f. 12, n. 3, s. 14, l. 3.

⁵⁴ EK(b)P Tartumaa Komitee büroo istungi protokoll, november 1944, ERAF, f. 12, n. 3, s. 2, l. 45.

⁵⁵ EK(b)P Tartumaa Komitee informatsioon EK(b)P KK-le, detsember 1944, ERAF, f. 12, n. 3, s. 14, l. 60.

⁵⁶ A. Resevi eriteadaanne L. Beriale, 08.10.1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 7, l. 45. A. Resevi eriteadaande publikatsiooni vt. P. Väljas. Eriteadaanne. Sõjaväeteenistujate ja TTPA väeosade poolt Eesti NSV territooriumil toime pandud kuritegudest. – Tuna 1998, nr. 1, lk. 32–33.

liikmega. Üksikuid metsavendi tabati 295 ja nende abistajaid 41.⁵⁷ Punaarmeeelaste kuritegevust aruandlus ei kajastanud. Püüdeid sõjaväelaste omavoli kui vägagi ebamugavat teemat maha vaikida ning andmeid võltsida võib SARK-i dokumentatsioonis kohata ka mujal. Tihti ei nimetatud operatiivteadaannetes tabamata jäänud vägivallatsejaid punaarmeeelasteks, vaid Punaarmee vormi kandnud isikuteks. Täoline “juriidiline korrektsus” tagas omakorda võimaluse lahterdada nende poolt toime pandud kuriteod “banditismiilminguteks” ehk teisisõnu kirjutada need Eesti metsavendade arvele. 1944. a. jooksul registreeritud 219-st väidetavalt metsavendade poolt sooritatud rünnakust lahterdati koguni 206 kui eraisikute ja talumajapidamiste röövimisteks. Kallaletulange punaarmeeelastele, SARK-i töötajatele ja parteiaktiivile registreeriti samal ajavahemikul vaid 13.⁵⁸

Vabastatud või vallutatud?

Ajalehe Punaväelane 26. augusti 1944 eriväljaandes on ära toodud Kõrgema Ülemjuhataja käskkiri armeekindral I. Maslennikovile, mis algab järgnevalt: “3. Balti rinde väed, jätkates pealetungi, vallutasid rünnakuga täna, 25. augustil Tartu linna ja suure ühendusteede sõlme, sakslaste kaitse tähtsa tugipunkti, mis kaitseb teid Eesti keskrajoonidesse.”⁵⁹ Nimetatud käskkirjas on läbivalt juttu Tartu vallutamisest, “Tartu” nimetus omistatakse väekoondistele ja väeosadele ning ordenitega autasustatakse sõdureid, “kes paistsid kõige rohkem silma lahinguis Tartu vallutamisel”. Hilisemates dokumentides ja Suure

Isamaasõja ajalooramatutes sellist sõnastust enam ei leia, 1944. a. kontekstis jääb rangelt käibele vaid mõiste “vabastamine”. See üksik ja Nõukogude poolt vaadatuna ideoloogiliselt vildakas sõnakasutus ei saa kindlasti olla aluseks kaugeleulatuvatele järeldustele, kuid viitab omamoodi sümboolselt ühtse ja vankumatu vabastusidee mõrasusele.

Suure Isamaasõja ajaloost kõnelevates raamatutes kõneldakse sageli pikalt Punaarmee isikkoosseisu hulgas tehtud poliitilisest selgitustööst. A. Kalvo kirjutab: “3. Balti rinde sõjanõukogu ja poliitvalitsus suunasid õigeaegselt ja õigesti armeede, korpuste, diviiside ja brigaadide poliitaparaadi tähelepanu selgitustööle isikkoosseisu hulgas, sellele, kuidas peab Punaarmee võitleja vabastatud Baltikumis suhtuma kohalikesse elanikesse. Rõhutati seda, et need on noored nõukogude vabariigid, kus rahvas on pärast Oktoobrerevolutsiooni olnud kodusõja ja interventsiooni tõttu eemaldatud Nõukogude Liidu rahvaste perest. Need vabariigid taaskehtestasid alles 1940. aastal nõukogude korra. See aeg oli lühike. Järgnenud okupatsiooniajal kuulsid nad laimu nõukogude korra, Kommunistliku Partei ja Nõukogude armee kohta, rahvast õhutati vihkama kõiki slaavlasti, eriti aga venelasi. Seda kõike pidid poliitorganid arvestama. Selgitati Nõukogude valitsuse poliitikat Baltikumis, paljastati fašistide valet, tutvustati leninlikku rahvuspoliitikat ja Nõukogude armee vabastavat osa.”⁶⁰

Väidetavalt⁶¹ toimusid väeosades loengud ja vestlused teemadel: Sõjaväelaste käitumisest Saksa okupantidest vabastatud Läti ja Eesti NSV territooriumil, Punaarmeeelane kui distsiplineerituse ja organiseerituse, kultuuri ja viisakuse eeskujud, Nõukogude Balti-

⁵⁷ Eesti NSV SARK-i ettekanne banditismivastastest võitlustest 1944–1945, august 1945, ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 33, l. 3–6.

⁵⁸ O. Boreli aruanne Eesti NSV SM-i tööst 1944–1953, 08.06.1953, ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 244, k. II, l. 314–315. 1944. a. novembri 168 banditismiilmingust klassifitseerus eraisikute röövimisena 157. ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 1. 22–29. Võitlus seadusevastase konfiskeerimise ja marodöörlusega oli muidugi ka Eesti NSV Prokuratuuri ülesandeks, kuid sõjaväelaste kuriteod kuulusid lahendamisele eelkõige Punaarmee enda liinis.

⁵⁹ Punaväelase eriväljaanne nr. 271, 26. august 1944. a.

⁶⁰ A. Kalvo. Nemed vabastasid Lõuna-Eesti, lk. 202–203.

⁶¹ Tegelikuses ei olnud Nõukogude poliitilis-ideoloogiline selgitustöö alati sedavõrd aktiivne. Näiteks kirjutab SARK-i Lõuna operatiivgrupi aruandes N. Tveretin, et mingit poliitilis-kasvatustlikku selgitustööd grupi liikumise ajal ei tehtud. SARK-i parteikomitee poolt oli see liin jäetud täiesti tähelepanuta. ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 3, l. 24.

Punaväelase eriväljaanne
1944. aastast, kus räägitakse
Tartu vallutamisest.

kum – Nõukogude Liidu lahutamatu osa jne. Sageli olevat võitlejate ees esinenud EK(b)P KK sekretär N. Karotamm ja teised partei ja Nõukogude organite juhtivad töötajad.

Punaarmee massiivse sisepropaganda impulssideks olnud nn. “negatiivseid ilminguid” Suure Isamaasõja käsitlused loomulikult ei maini, küll kirjeldatakse aga kümnete lehekülgede kaupa kohalike inimeste vaimustust ja tänu Punaarmee saabumisel. Siinkohal on täiendavaks ning äärmiselt huvipakkuvaks dokumendiks 3. Balti rinde poliitvalitsuse ettekanne EK(b)P KK-le mõningatest isearasustest Läti ja Eesti NSV vabastatud territooriumitel, mis on koostatud 7. septembril

1944. a.⁶² Ettekandes kirjeldatakse, et veel enne Punaarmee jõudmist Baltikumi piiridesse ilmutas teatud osa isikkoosseisust, eriti need, kes olid sõdinud Baltikumi territooriumil juba 1941. a., oma vaenulikkust lätlaste ja eestlaste vastu. Eesti ja Läti NSV piiridele lähenedes ning kohale jõudes need meeleolud tugevenesid. Kasvava vaenulikkuse ühe põhjusena nimetab 3. Balti rinde poliitvalitsus kohaliku vene rahvusest elanikkonna, aga ka Leningradi oblastist tagalasse evakueeritute mõju Punaarmee sõduritele ja ohvitseridele. Inimesed jutustasid võitlejatele elajalikkusest ning mõnitustest, mis Saksa okupatsiooni ajal langesid neile osaks eestlaste ja lätlaste poolt. Lisaks

⁶² 3. Balti rinde poliitvalitsuse ettekanne EK(b)P KK-le, 07.09.1944, ERAF, f. 1, n. 1, s. 885.

kirjeldati eestlaste karistusekspeditsioone ja kõige venepärase hävitamist. Teiseks tuuakse aruandes esile Pihkvast, Ostrovist jt. piirilähedastest rajoonidest Punaarmeele värvatute mõjutused, kes omakorda vestsid lugusid sakslaste ja eestlaste “kahekordsest ikkest”.

Eestis ja Lätis tekkis punaarmeele arvuvalt küsimusi: kui nad on nõukogude inimesed, siis miks ei tervita nad meid nii nagu Venemaa küldes; miks lätlased ja eestlased suhtuvad Punaarmeele halvemini kui samal territooriumil elavad venelased; miks Eestist ja Lätist taganevad sakslased harva asulaid purustavad ja põletavad; kus on vaesus ja töölised, siin on vaid kulaklused ja eksploatatorid; miks ei ole kolhoose; miks kohalik elanikkond ei ole külalislahke, ei taha laskuda vestlustesse ja väldib kohtumisi; kus on kõik meesterahvad, kas nad ei ole mitte sakslastega kaasa läinud? Nendele küsimustele rahuldavaid vastuseid saamata samastasid osad Punaarmee sõdurid ja ohvitserid kohaliku elanikkonna võõramaalastega, kirjutatakse 3. Balti rinde poliitvalitsuse ettekandes.⁶³ Samas dokumendis esitatakse “üksikute võitlejate” seisukoht: “Kõik lätlased ja eestlased suhtuvad Punaarmeele vaenulikult. Nad on tapnud meie inimesi, tapavad ka praegu, järelilikult ei ole patt ära võtta kõike, mis neil on.” Pihkva ümbrusest mobiliseeritud teatasid aga otse: “Oodake ainult, millal me eestlasteni jõuame, küll siis õiendame nendega kõik arved.” Aruandes tõdetakse, et eelpool kirjeldatud meeleolud on mitmeid sõdureid ja ohvitseri tõuganud kuritegelikule teele. 1944. a. augusti jooksul registreeriti 3. Balti rinde väeosades kokku 50 marodöörluse juhtu.

Punaarmee järel liikuvate operatiivgruppide liikmete suhtumine kohaliku elanikkonda ei paistnud samuti silma erilise mõistmise või sõbralikkusega. 1944. a. oktoobri aruandes kirjeldab R. Prants SARK-i Tartu osakonna tööd elanikkonna registreerimisel

ning mainib, et linna tagasipöördujate seas on arvukalt ka endisi Omakaitse liikmeid ja muud kahtlast elementi: “...jooksid koos sakslastega mereni, põgeneda ei õnnestunud ja nüüd tulevad need lojused tagasi.”⁶⁴

Kokkuvõtteks

1944. a. alustas Punaarmee pealetungiope ratsioone Eesti vallutamiseks. Nõukogude võimu seisukohalt oli nende lahingute näol tegemist Eesti NSV vabastamisega fašistlikust okupatsioonist. Samal ajal märkis Eesti piiride ületamine paljude Punaarmee sõdurite ja ohvitseride jaoks ikkagi vaid jõudmist võõra ja vaenuliku riigi territooriumile, kus nüüd maksis vaid võitja õigus. Vallandus marodöörluse ja omavoli laine, mis paiguti muutus massiliseks. Sõjaväelaste kuritegevus vaikuti võimude poolt maha ning kohalike julgeolekuorganite jõupingutused suunati uute repressioonide ettevalmistamisele ja elluviimisele. SARK-i juhtimisel kutsuti Eesti NSV-s taas ellu hävituspataljonid ning koostöös RJRK-iga algasid poliitilised arreteerimised.

Artikkel on valminud ETF-i grandii 7523 raames.

Pearu Kuusk

(1974)

Lõpetanud 1999. a. Tartu Ülikooli ajaloo erialal ja kaitsnud 2005. a. ajaloomagistri kraadi. Alates 1999. aastast Tartu Linnamuuseumi ja KGB kongide muuseumi teadur. Peamised uurimisvaldkonnad: II maailmasõja järgne eesti vastupanuliikumine ja kommunistlikud repressioonid.

⁶³ 703. üksiku sideliiniteenistuse pataljoni komandör alampolkovnik J. Orentšuk kirjeldab väeosa ajalehe Svjazist Tartu vallutamisele pühendatud numbris väeosa lahinguteed ning mainib, et 31. juulil 1944. a. ületas pataljon endise Nõukogude Liidu–Eesti riigipiiri. Samas ajalehes tituleeritakse Tartut iidseks vene linnaks. – Svjazist, nr. 18. 17. september 1944. (Tartu Linnamuuseum TM 192: ar. 210)

⁶⁴ Eesti NSV SARK-i Tartu Linnaosakonna ülema R. Prantsi aruanne, 31.10.1944, ERAF, f. 17 SM, n. 4, s. 3, l. 87.